

Ю. П. Харченко,
здобувач Чернігівського державного технологічного університету

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

YU. P. Kharchenko,
the applicant of the Chernihiv state technological University

MODERNIZATION ASPECTS OF THE SOCIO-LEGAL THE PROTECTION OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

У статті здійснено аналіз стану захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, визначені шляхи модернізації механізмів управління їх соціально-правовим захистом.

The article is devoted to analysis of the state of protection of the rights of children deprived of parental care in Ukraine, the ways of modernization of the mechanisms of control of their social and legal protection.

Ключові слова: державні механізми управління, діти, позбавлені батьківського піклування, органи державної влади та місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства.

Key words: mechanisms of the state control, children deprived of parental care, the powers of the bodies of state power and local self-government, institutions of civil society.

ВСТУП

Активна соціальна політика держави, спрямована на підтримку найбільш вразливих верств населення, торкається безпосередньо й захисту дитинства. Удосконалюється нормативно-правова база в напрямі покращення становища дітей і сімей з дітьми, активно реалізуються цільові програми, впроваджуються нові форми роботи з різними категоріями дітей. Враховуючи загальнонаціональну вагу зазначеної проблеми, Президент України в жовтні 2012 року видав указ "Про затвердження Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року" [1].

Питання захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, та явищ, які спричиняють їх появу, неодноразово ставали предметом досліджень з боку правників, філософів, економістів, соціологів та політологів, серед яких слід особливо відмітити праці Л. Артюшкіної, С. Бадори, Г. Бевз, Л. Волинець, І. Дубровиної, В. Євко, О. Карпенко, І. Козюри, І. Клемантовича, Е. Костіної, Г. Лактіонової, Е. Лібанової, О. Макарової, Ж. Петрочко, І. Пєши, І. Цибуліної та ін. Проте, вони стосуються переважно психолого-педагогічних та фінансово-економічних аспектів функціонування сімейних форм виховання, зокрема, особливостей адаптаційного періоду, стану фізичного та психічного здоров'я членів прийомних сімей, процедури їх оформлення тощо. Зазначені дослідження дали можливість виявити позитивні та негативні чинники впливу форм утримання дітей на їх розвиток та передбачити майбутні наслідки, а також науково засвідчили невідповідність діючої системи утримання дітей їх потребам.

Водночас особливої актуальності набуває проблема формування державних механізмів удосконалення профілактики дитячої бездоглядності та наповнення новим змістом процесу адаптації до суспільного життя дітей, позбавлених повноцінного сімейного виховання.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Демографічні ускладнення, деформація шлюбних відносин, криза інституту сім'ї, економічна нестабільність, безробіття, трудова міграція, збільшення кількості соціально-неблагополучних сімей, які не спроможні виконувати свої функції утримання та виховання дітей через алкоголізм, наркоманію, насильство в сім'ї, — це далеко не повний перелік проблем, які породжують соціальне сирітство [2].

Метою статті є аналіз реального стану та пошук шляхів удосконалення соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування.

РЕЗУЛЬТАТИ

Сучасна ситуація у сфері дитинства в Україні характеризується негативними тенденціями. Перш за все, це пов'язано зі зростанням кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (табл. 1). Варто вказати, що особливо кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, почала збільшуватись у 2006—2008 роках. Це не означає, що цих дітей не було раніше і з'явилися вони в результаті негативних проявів ставлення до них з боку держави і суспільства. Навпаки, це свідчення того, що саме в цей час проводилась активна робота по юридичному підтвердженню фактичного статусу дітей.

Вказана ситуація ускладнюється ще і через те, що в Україні продовжує зберігатися тенденція до зменшення загальної чисельності дітей.

Зокрема в порівнянні з 2005 роком кількість дитячого населення в середньому по Україні скоротилось на 12,3%, на 1 млн 126 тис. осіб. Найбільше кількість дитячого населення скоротилась у Сумській (18,78%), Луганській (18,57%), Кіровоградській (17,4%), Чернігівській (17,4%), Черкаській (17,1%) областях.

Менше середнього по Україні відсоток скорочення кількості дитячого населення спостерігається у Рівненській (5,5%), Волинській (5,8%), областях та м. Севастополь (5,4%).

Збільшення кількості дитячого населення спостерігається лише в м. Києві (1,1%). Дані щодо кількості дітей по регіонах України надані у таблиці 2.

Така тенденція обумовлена зменшенням народжуваності. Зокрема, сумарний коефіцієнт народжуваності у 1990 році складав 1,8, при цьому найбільший 2,3 у Волинській, Рівненській області, Закарпатській та Тернопільській області становив 2,2, в Львівській, Чернігівській, Полтавській складав 1,9, найменший показник був на сході країни. У Донецькій та Харківській області становив 1,6.

Ситуація значно погіршилась у 2000 році. Найгірший показник 1990 року став найкращим у 2000. Зокрема, лідерами по народжуваності залишились Волинська, Рівненська

області, однак коефіцієнт склав 1,6. Найгірший показник у Харківській, Донецькій та Луганській областях.

У 2009 році ситуація дещо покращилась. Однак, найкращий коефіцієнт був на рівні 2,0 у Тернопільській області. Сумарний по Україні склав 1,5.

У подальшому, незважаючи на цілеспрямовану державну політику та збільшення допомоги при народженні, не вдалось збільшити коефіцієнт народжуваності в 2011 році. Середній коефіцієнт по Україні склав 1,459.

На цьому фоні кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, хоча і дещо зменшується, але все одно залишається вражаючою (табл. 2). Також варто вказати, що на фоні зазначених тенденцій, починаючи з 2006 року питома вага дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається стабільною і складає 1,2% від їх загальної кількості. На підставі вищевказаних показників в Україні сформувалась карта сирітства, де I групу складають області, в яких відсоток дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від загальної кількості дитячого населення складає не більше 0,5% (Волинська, Львівська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області та ін. області).

II групу — в яких вказаний відсоток складає 1,2% (Житомирська, Хмельницька, Сумська, Київська, Полтавська, Харківська та ін. області), а в III групу входять регіони де відсоток сирітства складає 1,9% (АРК, Чернігівська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Одеська) [3].

Аналіз показників щодо кількісного складу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають офіційно встановлений статус, такий: 77% дітей перебувають у сімейних формах виховання, а 23% виховуються в інтернатах.

При цьому найкращі показники по влаштуванню у сімейні форми виховання спостерігаються у Рівненській (91,8%), Івано-Франківській (82,9%), Чернівецькій (82,6%), Львівській (82,2%) областях, а також у містах Севастополі (83,6%) та Києві (82,7%). Найменший відсоток по влаштуванню дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сімейні форми виховання у Миколаївській (69,8%), Луганській (70,8%), Запорізькій (70,8%), Одеській (71,4%), Чернігівській (73,3%) областях. Як наслідок, досить велика кількість дітей вказаної категорії виховується в інтернатних закладах, чим порушується одне з головних прав дитини — право на сімейне виховання.

Виходячи із цього, можна стверджувати, що явище сирітства не однорідне і характеризується територіальною стратифікацією. При цьому кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, більша не в тих регіонах, де більше народжуваність, а навпаки, їх кількість більша саме там, де загальна кількість дітей має тенденції до зменшення. До того ж, в цих областях більше проблем-

Таблиця 1. Кількість дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування (2003—2011 рр.)

Роки	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування
2003	96112
2004	97590
2005	97829
2006	102912
2007	102924
2008	103542
2009	100787
2010	98119
2011	95956

них дітей, які виховуються в інтернатних закладах. Слід зазначити, що наслідком недосконалих державних механізмів управління соціально-правовим захистом осиротілих дітей є відсутність профілактики та низька ефективність соціальної адаптації проблемних дітей до життєвих реалій, особливо після досягнення повноліття.

Виявлені в ході аналізу причини, з яких діти втрачають піклування батьків, свідчать про те, що більшість із них виховувались в асоціальних умовах і потребують реабілітації та кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги. Крім того, державної підтримки та методичної допомоги потребують і громадяни, які виховують дітей цієї категорії, тобто існує по-

Таблиця 2. Статистичні дані щодо кількості дітей по регіонах України

Дані	2005	2008	2009	2010	2011	% кількості дітей у порівнянні з 2005 р.	%
Регіон							
Автономна Республіка Крим	378130	342249	337788	335808	336211	88,91	11,09
Вінницька	348397	318287	311705	306354	301350	86,50	13,50
Волинська	248370	236613	235644	235058	234075	94,24	5,76
Дніпропетровська	638334	578396	567863	561123	556361	87,16	12,84
Донецька	791873	701161	685689	673129	665199	84,00	16,00
Житомирська	283392	261920	256768	252421	248565	87,71	12,29
Закарпатська	308093	291530	288770	286453	284735	92,42	7,58
Запорізька	342478	305847	299500	294130	290535	84,83	15,17
Івано-Франківська	320963	298911	293812	289761	285699	89,01	10,99
Київська	342844	312155	307850	305370	303965	88,66	11,34
Кіровоградська	213013	189143	183582	179152	175905	82,58	17,42
Луганська	415744	361946	352668	344691	338554	81,43	18,57
Львівська	555105	513019	504352	497339	490049	88,28	11,72
Миколаївська	245220	221274	216662	213021	210250	85,74	14,26
Одеська	477729	442125	437790	435405	435027	91,06	8,94
Полтавська	288520	257458	251149	245834	241392	83,67	16,33
Рівненська	287294	273778	272177	272106	271537	94,52	5,48
Сумська	224891	197172	191450	186702	182657	81,22	18,78
Тернопільська	242243	223621	219164	215125	211210	87,19	12,81
Харківська	479872	431796	424646	418867	415618	86,61	13,39
Херсонська	234197	210353	205413	202099	199338	85,12	14,88
Хмельницька	283770	258919	254031	249733	245447	86,50	13,50
Черкаська	258607	230715	224384	218936	214319	82,87	17,13
Чернівецька	205431	192216	189597	187560	185495	90,30	9,70
Чернігівська	208664	184547	179474	175915	172396	82,62	17,38
м. Київ	442277	430947	434908	439470	447252	101,12	-1,12
м. Севастополь	63727	59589	59441	59564	60140	94,37	5,63
Всього в Україні	9129178	8325687	8186277	8081126	8003281	87,67	12,33

Таблиця 3. Частка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у загальній кількості дітей по Україні за 2004–2012 роки

Рік	Кількість дітей в Україні, тис. чол.	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тис. чол.	%
2004	9503,3	97,6	1,0
2006	8802,0	103,0	1,2
2008	8325,7	103,5	1,2
2010	8081,0	96,1	1,2
2012	7971,6	95,9	1,2

треба в розробці інституційного механізму державного управління цими процесами. Удосконалення структури центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, залучення широких кіл громадських організацій в напрямі підтримки, в першу чергу, біологічної родини дитини, яка опинилась в кризі, родин, які виховують дітей-сиріт. Адже від результативності виконання сімейними формами утримання дітей своїх функцій, розуміння опікунами, прийомними батьками, батьками-вихователями соціального змісту своїх обов'язків залежить, наскільки в майбутньому їх вихованці стануть повноцінними особистостями та корисними членами для суспільства. Вважаємо, що застосування комплексних механізмів управління соціально-правовим захистом дітей, підтримки родин, які їх виховують, зможуть запобігти вторинній втраті сімейного виховання.

Адже більшість дітей, які перебувають на обліку, є сиротами при живих батьках, тобто соціальними сиротами. Вони належать до соціально-демографічної групи дітей, які внаслідок соціальних, економічних, морально-психологічних та інших причин фактично позбавлені батьківського піклування при живих батьках.

Найчастіше свідоме уникнення батьків від виконання свого природного обов'язку стосовно власної дитини пов'язане із неможливістю мати повноцінне робоче місце та відповідні засоби до існування, зловживанням алкоголем, наркотичною залежністю, жебрацтвом. Крім того, багато молодих сімей не готові до батьківства, оскільки відсутність належної підтримки з боку держави, і не лише на стадії народження дитини, а й в процесі її виховання, охорони здоров'я, надання освіти, неможливості покращення житлових умов, гарантії отримання першого робочого місця тощо, погіршує життєвий рівень сім'ї і досить часто стає причиною соціального сирітства. Тобто, з одного боку, батьки юридично в дитини є, але фактично вони не беруть участі у його житті. Батьки і діти, у кращому випадку, чужі один одному, а в гіршому, навіть перебувають в антагоністичних відносинах.

Саме тому потребують модернізації державні механізми управління, спрямовані на соціо-гуманітарну, культурно-духовну підтримку родин, які виховують дітей. Це дозволить скоротити кількість батьків, для яких народження дітей та отримання державної допомоги є основним видом доходу, а відтак зменшити кількість соціальних сиріт, які після закінчення виплати зазначеної допомоги віддаються на утримання державі. За цим проглядається поширення явища бездоглядності та відсутності дієвих превентивних механізмів виходу дитини з сім'ї, реабілітації не лише проблемних дітей, але й їх батьків. Замість того, щоб потрапляти в поле зору органів державної влади та місцевого самоврядування на етапі, коли вже виправити ситуацію майже неможливо.

Ще однією з гострих проблем сьогодення фахівці називають кризу інституту сім'ї в Україні [4; 5; 6]. Ця криза виявляється у збільшенні кількості незареєстрованих шлюбів, розлучень, збільшенні кількості "фіктивних матерів-одина-

чок", що стає причиною зростання кількості позашлюбних народжень, а відтак діти мають більше шансів опинитись за межами сімейного виховання та отримати статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування.

ВИСНОВКИ

Враховуючи наявну динаміку та тенденції в сфері соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, вважаємо, що нагальною потребою сьогодення є модернізація діючих державних механізмів управління у цій сфері [7]. Зокрема:

- економічних (оподаткування, кредитування, бюджетування, мотивація, фінансовий контроль у сфері здійснення заходів щодо розвитку сімейних форм виховання дітей);
- організаційних (створення ефективного структури управління соціально-правовим захистом дітей, розмежування повноважень учасників, уникнення дублювання функцій);
- інституціональних (внесення змін до діючої нормативно-правової бази стосовно правового захисту дітей шляхом посилення ролі органів місцевого самоврядування, залучення релігійних організацій, інститутів громадянського суспільства для підтримки родин із дітьми, первинної профілактики сирітства та подолання його наслідків);
- соціальних шляхом (соціальної інтеграції; підвищення авторитету шлюбу, сім'ї, духовних цінностей родини; гармонізації поведінки та способу життя родин, які виховують дітей, збагачення духовних надбань; запровадження інституту духовних подвижників та духовних наставників дітей, позбавлених батьківського піклування);
- партнерства з інститутами громадянського суспільства (стимулювання діяльності неурядових організацій; внесення змін до чинного законодавства для передбачення можливості участі громадських, благодійних, релігійних організацій, приватних установ у здійсненні державної політики щодо соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, реабілітації, ресоціалізації батьків, роботи з сім'ями дітей, участь у частині організації дозвілля, занять фізкультурою і спортом, навчально-виховному процесі з учнями інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів, піклувальників; участі у проблемах подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, створення сімейних форм виховання).

Література:

1. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: Указ Президента України від 22 жовтня 2012 року N 609/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.
2. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: навчально-методичний посібник: У2-хкн. / Бевз Г.М., Боришевський М.Й., Тарусова Л.І. та ін. — К.: Міленіум, 2005. — 286 с.
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Захарченко Є. Вплив соціально-економічних умов життя на сім'ю як соціальний інститут // Економіка України. — 2006. — № 9. — С. 29—34.
5. Петрочко Ж.В. Потреби дитини у контексті її прав / Ж.В. Петрочко // Постметодика. Превентивне виховання / [гол. ред. кол. В.В. Зелюк]. — Полтава, 2009. — № 2 (86). — 84 с. — С. 29—31.
6. Карпенко О. Сучасний стан державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківської опіки в Україні // Предприимательство, хозяйство и право. — 2000. — № 9. — С. 62—66.
7. Федорчак О.В. Класифікація механізмів державного управління // Демократичне врядування: електронне наукове фахове видання. — 2008. — № 1. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/O_Fedorchak.pdf *Стаття надійшла до редакції 27.03.2013 р.*